

חמש הערות בנוסח דברי רש"י בתחילת ספר בראשית

פירוש רש"י לתורה הוא מן הספרים הנפוצים ביותר בעולם התורה. בכל תפוצות ישראל הגו ושיננו חומש עם רש"י מגיל צעיר. אכן, תפוצתו הגדולה של הספר בכתבי יד ובדפוסים וידי הלומדים שהרבו למשמש בדברי רש"י הקשו על המבקשים להעמיד בפני הלומדים מהדורה מוסמכת של פירוש רש"י, נקיייה ומנופה בלא תוספות ובלא שיבושים.

בדברים הבאים אעיר כמה הערות בדברי רש"י לחומש בראשית, ובעיקר באופן שבו הם מוצגים במהדורות המצויות, ואף המדעיות שבהן. זאת למודעי, שאין כוונתי בדברים הבאים לנסות להזהיר את פירושו של רש"י בקטעים הנדונים, שהיא משימה נכבדה וסבוכה כידוע, אלא רק להעיר על כמה עניינים שלא הובנו כראוי לעניות דעתי. באופן טבעי בחרתי להעיר את ההערות ביחס למהדורה מדעית, מהדורת הכתר,¹

* הערות הנוסח שתובאנה להלן מתבססות בעיקר על כתב יד לייפציג 1 (ראו להלן) ועל הבנת תוכנם של הפירושים. עם זאת, כתוספת קישוט תמכתי את הדברים בשלושה כתבי יד נוספים (כל הנתונים בנוגע לכתבי היד מבוססים על האתר של הספרייה הלאומית): א. כתב יד מינכן – ספריית מדינת בווריה HEBR 5. בכתב היד מצויים פירושים כמעט לכל המקרא (לא כל הפירושים הם של רש"י). כתיבה אשכנזית. בקולופון מופיעה השנה "ארבעת אלפים ותשע מאות ותשעים ושלושה" (1233); ב. כתב יד ויימר – ספרייה אזורית Q 1/652-651. בכתב היד מצויים תורה בניקוד ומסורה, פירוש רש"י ותרגום אונקלוס. כתיבה אשכנזית. המאה ה"ד; ג. כתב יד וינה – הספרייה הלאומית האוסטרית COD HEBR 3 (24 בקטלוג שוורץ). בכתב היד מצויים פירושים כמעט לכל המקרא. כתיבה אשכנזית. המאות ה"ד-ה"ט"ו (כתב יד זה מופיע שלישי ברשימת כתבי היד שבמהדורת הכתר, ראו להלן בפנים).

מאמר זה נכתב לפני שנים אחדות, אך פרסומו התעכב מסיבות שהזמן גרמן. בינתיים יצא לאור **חומש עם פירוש רש"י ואונקלוס**, ספר בראשית, מהד' קורן, ירושלים תשע"ד (ואחריו במהלך שנת תשע"ה הופיעו גם החומשים הבאים). נוסח פירוש רש"י במהדורת קורן, פיסוקו וניקודו נקבעו על פי עבודה משותפת של הרב ינון חן ושלי. זכיתי שבחמש הדוגמות המוצגות להלן נשמעה דעתי על ידי חברים מקשיבים ונקבע הדבר עלי ספר. לדוגמות נוספות המצטרפות לאלו שבמאמר זה, ראו מאמרי: 'שלוש הערות נוסח ברש"י בסוף ספר בראשית', **המעין** נד ב, תשע"ד, עמ' 71-73.

1. **מקראות גדולות – הכתר**, בראשית א, מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ז.

שאכן ניכשה טעויות רבות מאוד מנוסח דברי רש"י, ואני באתי להוסיף אך מעט.² ברוב המקרים ההערות מבוססות על עיון בכתב יד לייפציג 1 (המאה הי"ג), שיש הסוברים שהוא כתב היד הבכיר לפירושו של רש"י לתורה.³ כתב יד זה עמד לעיני העוסקים במלאכת הההדרה של **מקראות גדולות** מהדורת הכתר, אם כי הוא מופיע שישי ברשימת "כתבי היד ששימשו לנוסח היסוד וקבוצת הביקורת" (הקדמה, עמ' יב). חמישה כתבי יד קודמים לו ברשימה, והראשון שבהם הוא: פרמה דה-רוסי 181. לעניות דעתי, במקרים שאציג היה צורך לבכר את נוסח כתב יד לייפציג 1 על פני הנוסח שנקבע במהדורת הכתר, בניגוד להערכת מהדירי מהדורת הכתר. ההוכחות תתבססנה על תוכנם של הדברים ותיתמכנה בעדי נוסח נוספים. הציטוטים ממהדורת הכתר יופיעו כאן כפי שהם מופיעים במהדורה זו כולל הדגשות וכולל פיסוק.

1. בראשית ד', טו

וַיֹּאמֶר לוֹ ה' לָכֵן כָּל הַכֶּזֶב קִיְּנָן שִׁבְעָתַיִם יָקָם וַיִּשֶׁם ה' לְקִיְּנָן אוֹת לְבַלְתִּי הַכּוֹת אֹתוֹ כָּל מִצְאוֹ.

נוסח מהדורת הכתר

לכן כל הרג קין – זה אחד מן המקראות שקצרו דבריהם, ורמזו ולא פרשו: **לכן כל הורג קין** – לשון גערה: כה יעשה לו כך וכך עונש, ולא פירש עונשו. **שבעתים יקם** – איני רוצה להנקם מקין עכשיו; לסוף שבעה דורות אקח אני נקמתי ממנו, שיעמוד למך, מבני בניו,

2. מהדורות נוספות שהיו לנגד עיניי וציננתי אליהן: **רש"י על התורה**, מהד' א' ברלינר, מהדורה תנינא, פרנקפורט תרס"ה; **פירושי רש"י על התורה**, מהד' הרב שעוועל, ירושלים תשמ"ב; **המשה חומשי תורה – אריאל**, ב' מעיני ושי' יעקובוביץ (עורכים), בראשית א, ירושלים תשמ"ו. במהדורת אריאל מוצגים ארבעה דפוסים קדומים: רומא (ר"ל), דפו"ר (דפוס ראשון, רג"ו די קלבריה רל"ה), אלקבץ (ואדי אל חאג'ארה רל"ו) וונציה (רפ"ד-רפ"ו). על ערכם של דפוסים קדומים אלו ראו למשל: י' מאורי, 'נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר', בתוך: א' גרוסמן ושי' יפת (עורכים), **רש"י – דמותו ויצירתו** א, ירושלים תשס"ט, עמ' 95 (אגב, מאורי מציין שם בזהירות את זמנו של דפוס רומא "קודם ר"מ").

3. הטיעון המרכזי הוא שיסוד העתקתו של סופר כתב היד, ר' מכיר, הוא על פי הטופס האישי של רבנו שמעיה, תלמידו הקרוב של רש"י, ולכן כתב יד זה הוא עד הנוסח הקרוב ביותר למקור משלל כתבי היד המצויים לפנינו. דעה זו התבררה בכמה ממאמריו של פרופ' אברהם גרוסמן, וראו סיכום קצר בספרו **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187-193 (שם בהערה 227 הוא גם מזכיר את מאמריו של פרופ' אלעזר טויטו שחלק על דבריו). ראו עוד: י' עופר, 'מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה ומעמדו של כ"י לייפציג 1', **תרביץ** עו, תשס"ז, עמ' 435-443; י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', *Jewish Studies, an Internet Journal* 6, 2007, pp. 141-188; וראו לאחרונה את דיונו המעניין של אריאל שווה בגרסה המקורית בפירוש רש"י למילים "אֶת כָּל מִנְפְּתֵי" (שמות ט', יד), נדפס אצל: א' סמט, **עיונים בפרשות השבוע – סדרה שלישיית**, בראשית-שמות, תל אביב תשע"ג, עמ' 308-312.

חמש הערות בנוסח דברי רש"י בתחילת ספר בראשית

ויהרגנו. וסוף המקרא שאמר: **שבעתים יקם**, והיא נקמת הבל מקין; הא למדנו, שתחלת המקרא לשון גערה הוא, שלא תהא בריה מזיקתו.

רש"י מפריד בין תחילת דברי ה' – "לְכֹן כָּל הַרְג קִין" – שהוא דיבור מקוצר שאיננו כולל את מה שצפוי למי שיהרוג את קין, לבין ההמשך – "שִׁבְעָתִים יִקָּם" – שהוא הזמן שבו תגיע הנקמה בקין על הפשע שביצע – לסוף שבעה דורות. ומה צפוי למי שיקדים לנקום בקין? עקרונית כיוון שמדובר בלשון מקוצרת ורומזת, היה אפשר להשלים: 'לכן כל הורג קין – שכרו גדול מאוד'. אבל רש"י בוודאי איננו מבין כך אלא מבין לשון זו כלשון גערה – "כה יעשה לו, כך וכך עונשו"⁴. רש"י מנמק את הפרשנות שלו במשפט האחרון: "וסוף המקרא שאמר: שבעתים יקם, והיא נקמת הבל מקין; הא למדנו, שתחלת המקרא לשון גערה הוא, שלא תהא בריה מזיקתו". אבל משפט זה אינו מתגבש למשפט מובנה וברור. אינני יודע מה חשב מי שפסק את הקטע, אבל אין לתוצר משמעות.⁵

קעת אציג את נוסח כתב יד לייפציג 1 למשפט האחרון עם סימני פיסוק שלי ובתוספת הבהרה שלי:

וסוף המקרא שאמר 'שבעתים יוקם', והיא נקמת הבל מקין, הוא⁶ [= סוף המקרא] לימדנו שתחלת המקרא לשון גערה הוא, שלא תהא בריה מזיקתו.

שני הבדלים חשובים אפשר לראות בנוסח כ"י לייפציג 1: המילה "למדנו" כתובה בתוספת יו"ד, כלומר שלא מדובר בבניין קל – לְמַדְנוּ⁷, אלא בבניין פיעל עם כינוי הפעול – לִימְדְנוּ; ובמקום המילה "הא" מופיעה המילה "הוא"⁸. שני שינויים קטנטנים, תוספת של אות וי"ו ואות יו"ד, הם שנותנים פשר למשפט. סוף המקרא מהווה ראייה לפרשנות תחילתו של המקרא: הביטוי "שִׁבְעָתִים יִקָּם" שמציין את "נקמת הבל מקין" לאחר שבעה דורות דווקא, מלמד ש"כָּל הַרְג קִין" הוא לשון גערה הרומזת לעונשו של מי שיקדים לפגוע בקין לפני שיעברו שבעה דורות.

4. עונשו – כך במהדורות המצוינות, במהדורת ברלינר ובמהדורת הרב שעוועל (וראו הערת הנוסח שם), וכך אמנם בכ"י לייפציג 1. נוסח זה נראה עדיף מהנוסח במהדורת הכתר: "עונשו".
5. במהדורת ברלינר אין סימני פיסוק כלל בקטע זה, ובמהדורת הרב שעוועל מפוסק המשפט באופן דומה למהדורת הכתר, אלא ששם לפני "הא למדנו" מופיע פסיק ולא נקודה פסיק. דומה שאין בזה כדי להועיל להבנת המשפט.
6. כך גם בכ"י מינכן. בכ"י ויימר: "היא".
7. כפי שנוקד ברש"י שבדעת מקרא המבוסס על מהדורת הרב שעוועל (**חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ועם דעת מקרא**, בראשית א-ג, ירושלים תשנ"ז-תשס"ג).
8. המילה "הא" הייתה כנראה בעייתית בעיני המדפיסים עד שבחלק מהדפוסים (רומא, אלקבץ וונציה) היא הושמטה. אמנם בדפו"ר היא מצויה, וכן הוא במהדורת ברלינר, במהדורת הרב שעוועל ובחומש המאור (**מקראות גדולות – המאור**, חומש בראשית, ירושלים תש"ן).

2. בראשית ח', יד

וּבַחֲדָשׁ הַשְּׁנִי בְשִׁבְעָה וְעֶשְׂרִים יוֹם לַחֲדָשׁ יִבְשֶׁה הָאָרֶץ.

נוסח מהדורת הכתר

יבשה הארץ – נעשה גריד כהלכתה. **בשבעה ועשרים** – וירידתן בחדש השני בשבעה עשר; אילו אחד עשר יום שימות החמה יתרים על ימות לבנה, שמשפט דור המבול שנה תמימה היה.

נוסח זה קצת מתמיה כיוון שלכאורה הדיבורים המתחילים צריכים להיות הפוכים, כסדר הפסוק, ואכן בדפוסים מצויים (ראו למשל חומש המאור) מופיע דיבור המתחיל "בְּשִׁבְעָה וְעֶשְׂרִים" קודם דיבור המתחיל "יִבְשֶׁה הָאָרֶץ". הפתרון הוא פשוט. הצדק עם מהדירי מהדורת הכתר בעניין סדר הדברים אך לא בעניין הפיסוק.⁹ אין כאן שני דיבורים המתחילים אלא דיבור אחד רצוף; וכך הוא בכ"י לייפציג 1 (בתוספת פיסוק שלי):

יבשה. נעשה¹⁰ גריד כהלכתה בכ"ז, וירידתו¹¹ בחדש השני בי"ז; אילו י"א יום שהחמה יתירה על הלבנה,¹² שמשפט דור המבול שנה תמימה היה.

אכן בסדר עולם רבה פרק ד מובא הכול בחדא מחתא. צא ולמד עד כמה שיבשו את דברי רש"י בדפוסים המצויים מתוך כוונה טובה לסדר את דבריו. במהדורת הכתר (וכן כבר במהדורות ברלינר והרב שעוועל) תיקנו את הדברים, אבל לא באופן המתאים.

3. בראשית ט"ו, יז

וַיְהִי הַשָּׁמַשׁ בָּאָה וְעֲלָטָה הָיָה וְהָיָה תַנּוּר עֶשֶׂן וְלִפְיֵד אֵשׁ אֲשֶׁר עָבַר בֵּין הַגְּזָרִים הָאֵלֶּה.

9. פיסוק דומה לזה של מהדורת הכתר מופיע גם במהדורות ברלינר והרב שעוועל.
10. כך גם בכ"י וינה ובדפו"ר, וכן במהדורות ברלינר והרב שעוועל; בכ"י מינכן ובכ"י ויימר (וכן בדפוסים: רומא, אלקבץ וונציה): "נעשית", ולכאורה כך עדיף בהתאם למילה "כהלכתה" (ואולי הנוסח הנכון הוא: 'נעשת').
11. כך מתאים יותר ומתייחס למבול (וכן הוא גם בדפוס רומא, דפו"ר ואלקבץ), ולא בלשון רבים ("וירידתן", כפי שמופיע גם במהדורות ברלינר והרב שעוועל).
12. "שהחמה יתירה על הלבנה" – כך הוא הנוסח גם בארבעת הדפוסים הקדומים שבחומש 'אריאל', וכן במהדורות ברלינר והרב שעוועל.

נוסח מהדורת הכתר

זה חילוק בכל תיבה נקבה שיסודה שתי אותיות, [כמו: בא, קם, שב]¹³ כשהטעם למעלה לשון שעבר הוא כמו זה, וכגון: 'ורחל באה' (בראשית כ"ט, ט), וכגון 'קמה אלמתי' (שם ל"ז, ז), וכגון 'הנה שבה יבמתך' (רות א', טו); וכשהטעם למטה, הוא לשון הווה, דבר שנעשה עכשיו והולך, כגון: 'באה עם הצאן' (בראשית כ"ט, ו), '[בערב היא באה] ובבקר היא שבה' (אסתר ב', יד).

אתייחס לסופו של הקטע: אכן תחילתו של הפסוק באסתר היא שלא לצורך, כיוון ש"בְּעֶרְבַּי הָיָא בָּאָה" זהה ל"בָּאָה עִם הַצֹּאֵן" שלפניו מבחינת מיקום הטעם מלרע.¹⁴ אך תמוה למדיי שהשמיטו את הדוגמה המובאת בכתב יד לייפציג 1 בין "בָּאָה עִם הַצֹּאֵן" ל"וּבְבֹקֶר הָיָא שְׂבָה": "קָמָה בְּאֶמְהָ", שהוא פסוק במיכה ז', ו ובו הטעם למטה.¹⁵ על פי זה דברי רש"י מאירים, שהרי הוא נותן שלוש דוגמות למילים שהטעם בהן למעלה: באה, קמה, שבה; ובהמשך הוא נותן שלוש דוגמות של אותן המילים בדיוק (באה, קמה, שבה), אלא שהפעם הטעם בהן הוא למטה.

4. בראשית י"ח, כ

וַיֹּאמֶר ה' זַעֲקֵת סָדוֹם וְעִמּוֹרָה כִּי רָבָה וַחֲטָאתָם כִּי כָבְדָה מְאֹד.

נוסח מהדורת הכתר

ויאמר יי' אל אברהם: [שעשה כאשר אמר שלא יתכסה ממנו] **זעקת סדום ועמורה כי רבה** – כל 'רבה' שבמקרא הטעם למטה בבי"ת...

נראה לי ברור שהפיסוק הנכון הוא כמו בכתב יד לייפציג 1, שיש שני דיבורים: "ויאמר ה' לאברהם זעקת סדום וגו'". זהו דיבור אחד, ובו רש"י מוסיף את המושא למשפט החסר שבמקרא, שבו לא כתוב למי אמר ה'. ברור לחלוטין שכוונת "וגו'" אינה

13. על פי ההקדמה למהדורת הכתר (עמ' יב), התוספת שבסוגריים מרובעים היא מן התוספות "שכבר קנו להן שביתה במסגרת הפירוש זה מאות שנים", והיא איננה "גרסתו המקורית של רש"י".

14. אכן "בְּעֶרְבַּי הָיָא בָּאָה" אינו בכ"י לייפציג 1 ובארבעת הדפוסים הקדומים שבחומש 'אריאל'. במהדורות ברלינר והרב שעוועל תוספת זו מצויה, וכאמור, בלא צורך. אגב, גם התוספת שבראש הקטע מצויה במהדורות ברלינר והרב שעוועל ואינה מצויה בכ"י לייפציג 1 ובארבעת הדפוסים הקדומים שבחומש אריאל.

15. כך מופיע גם בכ"י מינכן ובכ"י וינה (אגב, כתב יד וינה נכלל אף הוא בין ששת כתבי היד שצוינו במהדורת הכתר; ראו לעיל בתחילת המאמר), בדפוס רומא ובדפוס ונציה. בדפוס אלקבץ הושמט דווקא הפסוק השלישי.

להשלים רק את המילה "ועמרה" אלא את כל המשכו של הפסוק. לאחר מכן מתחיל דיבור שני: "כי רבה – כל רבה שבמקרא..."¹⁶. נמצא, שבמהדורת הכתר הבחינו יפה בכך שהמילים "שעשה כאשר אמר שלא יכסה (כצ"ל!) ממנו" הן תוספת שאינה מקורית בדברי רש"י,¹⁷ אבל השתבשו – ככל הנראה בגלל תוספת זו – בפיסוק דברי רש"י (וגם בנוסחם).

5. בראשית כ"ג, טו

אֲדֹנָי שְׁמַעֲנִי אֶרְץ אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁקֶל כֶּסֶף בִּינִי וּבִינְךָ מֵהַ הוּא וְאֵת מִתְּנֶךָ קִבֵּר.

נוסח מהדורת הכתר

ביני ובינך – בין שני אוהבים כמונו מה היא חשובה? לכלום; אלא הנח המִכָּר, ואת מתן קבר.

לדעתי, הפיסוק אינו נכון,¹⁸ ויש בו החמצה של לשון הפסוק "בִּינִי וּבִינְךָ מֵהַ הוּא", וצריך להיות: 'בין שני אוהבים כמונו "מה הוא" – חשובה לכלום...'. "חשובה לכלום" היא פרשנותו של רש"י לביטוי "מה הוא" שבפסוק.

סיום

ההערות שהצגתי לעיל הן אמנם נקודתיות, אך בין השיטין עלו גם הערות כלליות על דרך עבודתו של מהדיר ועל שיקולים שונים שעולים תוך כדי עבודתו. הערות אלו תקפות לגבי מהדורות רבות של רש"י, ובכל זאת בחרתי להעירן על מהדורת הכתר כיוון שבמהדורה זו הושקעה עבודה רבה בהעמדת נוסח אמין לדברי רש"י, ובמקרים רבים מאוד, שלא פורטו כאן, יש לדעתי פְּרוֹת טובים לעבודה. על מהדורות אחרות של פירוש רש"י יש להעיר כהנה וכהנה הערות. בכל מקרה נמצאנו למדים, באופן לא מפתיע, שמן הלומד את דברי רש"י עדיין נדרשת ערנות, גם אם הוא משתמש במהדורות מדעיות.

16. ראייה לדבר אפשר להביא משלושה כתבי יד נוספים: נוסח כ"י ויימר כאן כמעט זהה לנוסח כ"י לייפציג 1. הנוסח בכ"י מינכן הוא: "ויאמר ה' אל אברהם זעקת סדום ועמורה", אחר כך מופיע קטע ארוך שאינו בכתבי יד אחרים, ואחר כך: "כי רבה...". נוסח זה מוכיח באופן חד-משמעי את החלוקה לשני דיבורים. הנוסח בכ"י וינה הוא: "ויאמר ה' זעקת סדום וגו' כי רבה כל רבה שבמקרא..."; גם נוסח זה מוכיח את החלוקה לשני דיבורים (למרות החיסרון בדיבור הראשון).

17. ואינה בארבעת הדפוסים הקדומים שבחומש אריאל. במהדורות ברלינר והרב שעוועל מצויה התוספת, אך המילים "זעקת סדום ועמורה" אינן.

18. פיסוק דומה מצוי גם במהדורת ברלינר וברש"י שבדעת מקרא. במהדורת הרב שעוועל הושמט סימן השאלה אחרי המילה "חשובה".